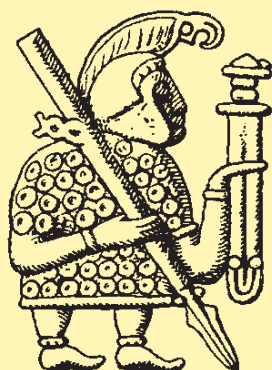

.. FORN VÄNNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

2022/4

Recensioner

Sven Rosborn (med bidrag av Tomas Sielski), *Vikingakungens gulds katt: Om upptäckten av ett unikt manuskript, kung Harald Blåtands grav och placeringen av fästet Jomsborg*. Malmö 2021. 364 s. ISBN 9789198678000.*

Äntligen utkom den, Sven Rosborns bok om fyndet av Harald Blåtands grav, som annonserats i årtal. Under tiden har Rosborn även hunnit finna en tidigare okänd krönika, skriven av Haralds hovpräst Avico. Allting här presenteras som epokgörande. Men av allt att döma rör det sig om källförfalskningar, och själva boken ter sig ometodisk och ovetenskaplig.

Rosborn påstår att Haralds grav återfinns under en kyrka i Wiekowo i Polen, i en krypta som permanent förslöts då en ny kyrka år 1842 uppfördes däröver. Farfadern till Tomas Sielski, den senare en bekant till Rosborn, lyckades detta till trots ta sig in i kryptan år 1945 och hittade då ett praktfullt vikingaskrin tillverkat av elfenben och ädla metaller, dessvärre försvunnet alltsedan dess. I kryptan gjordes ytterligare upptäckter. Två torshammare av guld, dessvärre försvunna. Två praktsvärd, dessvärre försvunna. En gulds katt, dessvärre försvunnen. Blyplattor med inskrifter, dessvärre försvunna. Ett kranium, dessvärre försvunnet. Det enda som bevarats är en inskriftsförsedd guldskiva, som Rosborn använder som bevis för att det rör sig om Harald Blåtands grav. Det enda någorlunda säkra gällande guldskivan är emellertid att den påträffats i ett skrin i Malmö. Guldskivan är inte heller möjlig att datera och ser inte ut som något annat föremål vi känner från vikingatid – eller någon annan tid.

All information om det sensationella gravfyndet tar sin utgångspunkt i familjeberättelser

* I den version av recensionen som publicerades i *Fornvännen* 2022/1 angavs beklagligt nog fel släktrelation mellan individer inom familjen Sielski. *Fornvännens* redaktion ber om ursäkt för detta och publicerar här en korrigerad version.

samt brev och dagböcker som tillhört Tomas Sielskis släkting, Antonina Chmielińska. Rosborn har valt att inte offentliggöra texterna, varken helt eller delvis, och inte heller i faksimil eller som utskrift av den polska originaltexten. I boken finns endast en översättning till svenska, omfattande 5–10 sidor, gjord av familjen Sielski. Rosborn är uppenbarligen inte bevandrad i polska.

Det finns alltså inga konkreta källor alls för existensen av Haralds grav. Om Antonina Chmielińska överhuvudtaget skrivit något om den – vilket vi faktiskt inte kan vara säkra på – har Rosborn valt att inte publicera det i original. Detta är ett dåligt historiskt hantverk.

Rosborn påstår sig även ha funnit krönikan *Gesta wulinensis ecclesiae Pontificum* (Biskoparna vid Wolinkyrkans gärningar), skriven av Haralds hovpräst Avico på 900-talet och försedd med tillägg daterade till tiden 1140–1173. Krönikan används flitigt i boken för att påvisa nya och ofta överraskande dynastiska kopplingar bland danska kungar på 900-talet och flera andra tidigare okända händelser.

Kan det verkligen röra sig om en originalkälla, även om den enbart har bevarats i en polsk översättning från 1960-talet? Enligt vad som påstås i boken gjorde Antonina Chmielińska sina översättningar direkt från det latinska pergamentoriginalet innan det förstördes eller försvann. Boken innehåller delar av den polska texten i translitteration samt fotografier av åtta sidor ur en kvadratisk anteckningsbok med lite mer än 20 handskrivna rader på varje sida, som påstås representera Antoninas Chmielińskas översättning från 1963.

Hur texterna och fotografierna valts förklaras inte i boken. Det handskrivna manuskriptet beskrivs och kommenteras inte – hur mycket text det innehöll, hur mycket som bevarats? Översattes texten kontinuerligt eller inte? Någon fysisk undersökning av manuskriptet har heller inte gjorts. Och är det verkligen Antonina Chmielińskas handstil? Om familjen Sielski har

dagböcker och brev bevarade från henne hade ett självklart val varit att jämföra och visa exempel på handstilarnas likhet. Men boken präglas av en total avsaknad av ett grundläggande källkritiskt perspektiv och ovilja eller oförmåga att vetenskapligt pröva texten.

I det följande redovisas endast ett litet urval, i punktform, av de många problem, historiska oenigheter och anakronismer som återfinns i Chmielińskas manuskript och i den svenska översättningen, som för övrigt utelämnar ord och hela meningar ur den polska texten utan att detta kommenteras, samt en rad direkt fellästa namn. Sammantaget visar punkterna nedan att det knappast kan röra sig om en originalkälla från 900- eller 1100-talet. I vår mening är källtexten en modern förfälskning:

- Generellt visar texten inga som helst spår av liturgiskt eller bibliskt språk eller citat, vilket vore det typiska i en krönika skriven av en medeltida präst.
- Flera gånger används dateringar angivna efter månad och dag, t.ex. 17 oktober (s. 334). Detta sätt att redovisa datum var helt okänt på medeltiden då dateringar angavs efter helgondagar eller efter den klassiska uppdelningen av månader i *kalendae*, *nonae* och *idus*.
- I flera avsnitt omnämns påvar och andra härskare med moderna numreringar. Detta var en mycket ovanlig praktik under 900-talet.
- Flera olika genrer blandas. Vissa delar av texten påminner om samtidens latinska historieskrivning, saklig och kronologiskt framåtskridande. Andra delar påminner snarare om en överdriven karikatyr av sagaberättelser. Här kan nämnas hur Harald griper Sven i nacken och kastar ned honom i leran, eller då två motståndare möts i ”det ovala, som var formad som ett hönsägg”. Helt utan paralleller i dåtidens latinska källor. Därtill en kontingent krigare ”som tjänstgjorde under skölden av den behornade draken”, vad detta nu var. En sådan institution kan knappast ha existerat under 900-talet.
- På s. 227–228 omnämns ”legosoldater som kallades Gopleani [*najemnicy zwani*

Gopleani”]. Namnet hänsyftar på en slavisk stam, Gopleani/Goplani, men den finns omnämnd i endast en (1) källa, *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii* eller den s.k. *Bavariska geografen*. Denna källa skrevs någon gång på 800-talet, förmodligen i klostret Reichenau, och i den påstås stammen ha haft 400 borgar. Forskare har försökt koppla denna stam till sjön Gopło i dagens Polen (halvvägs mellan Warszawa och Poznań), men själva källan upptäcktes först på 1700-talet och var inte känd under medeltiden. Texten innehåller flera, oftast förvrängda och oidentifierbara, stamnamn. Man har heller inte hittat några som helst arkeologiska spår efter någon stam eller bebyggelse vid staden Gopło eller dessa 400 borgar. Enligt den hittills mest accepterade hypotesen, formulerad av G. Labuda, rör det sig om det förvrängda namnet *polani* som levde vid Gniezno. Men även denna tolkning är väldigt oviss. Detta visar att *Gesta wulinensis* måste ha skrivits efter 1700-talet.

- På s. 332 beskrivs hur Tukka år 953 ”inte tänkt att få rättigheter över judar och köpmän” på ön Jumlin (dvs. Wolin). På Wolin, eller i Pommern i stort, fanns emellertid inga judar, eller någon judisk gemenskap, vare sig på 900-talet eller på 1100-talet, då texten skulle ha redigerats.
- På s. 332–333 återges en polsk text i faksimil: *i obóz warowny na półwyspie przy jeziorze Jomno lub Jumno zezwolil jego drużynom obsadzić*. I den polska transkriberingen och i den svenska översättningen har detta översatts till ”och tillät dennes lag att bygga det befästa lägret på Jumno-halvön”. Informationen om att halvön låg vid insjön Jumno/Jomno har utelämnats som om detta ansågs vara svårtytt. Men i avsnitt 19 (s. 347), där namnet stavats rätt som Jamno, framgår det klart att det måste röra sig om sjön Jamno, belägen öster om staden Kołobrzeg vid den polska kusten. Denna lagunliknande kustsjö formades, genom

landhöjningen, först under 1300-talet. Det dröjde ända till 1600-talet innan den helt omgärdades av land, och därmed inte längre utgjorde en bukt i Östersjön. *Gesta wulinensis* måste alltså vara skriven efter 1600-talet.

- På flera ställen i boken används anakronistiska uttryck och abstraktioner, t.ex. ”de kejserliga myndigheterna [*cesarska wladza*]”, räddade ”tronen och kronan” (s. 330), ”den kungliga myndigheten [*wladza królewska*]” (s. 335), ”de kungliga regalierna [*insygnia wladzy królewskiej*]” (s. 347–348), ”interrex” (s. 347–348), ”sätta någon på tronen” som metonymi för maktövertagande, och ”suveränitet” (s. 350). Några av dessa begrepp användes tidigast under 1300-talet, och i flera fall långt senare. Dessa abstraktioner kan inte förklaras med översättarens *licentia poetica*. Det fanns helt enkelt inga latinska motsvarigheter för dessa uttryck på 900-talet.
- ”Francorum” används felaktigt som platsbeteckning och inte som genitiv pluralis för ”Frankernas” (s. 345–346).
- På s. 353–354 omnämns hur kungen stod inför Tukka ”och höll ett horn fyllt med mjöd och höjde en skål mot de gudar som heter Osar och också till Odyn [Odin] som välkomnade Byiurn till sitt hem i de dödas land som heter Walaszkiak [Valhall].” Vad som åsyftas här är Valaskjalf, men det innebär i princip att Avico kände till nordisk mytologi och *Den poetiska Eddan* innan den skrevs.
- På s. 354 används idiomet ”precis som en lie ibland träffar en sten” [*tak jak kosa czasem trafia na kamień*]. Det är omöjligt att detta polska idiom skulle omnämnas i det latinska originalet. Lie som jordbruksredskap introducerades i Polen först på 1200-talet – och själva idiomet tillkom efter medeltiden. Det är möjligt att det rör sig om översättarens *licentia poetica*, men det verkar inte särskilt troligt. För övrigt används på flera ställen i boken polska idiom som helt saknar latinska motsvarigheter.

- På s. 354–355 står ”precis som den mytomspunne Leonidas”. Det är högst osannolikt att denna lärda antika jämförelse skulle användas på 900-talet av en författare vars utbildning inte går att spåra tillbaka till någon katedralskola.

Många fler exempel skulle kunna nämnas, men detta räcker mer än väl. Sammantaget visar de att *Gesta wulinensis* inte kan vara en latinsk källa från 900-talet, utan borde anses utgöra en senare, förmodligen modern förfalskning. Den är gjord av någon med bred och relativt god kunskap om vikingatidens historia, men som inte hade full koll på alla detaljer. Det kommer att bli ett intressant projekt i framtiden att ta reda på när förfalskningen gjordes, och om möjligt av vem.

Gesta wulinensis och Haralds grav är fantasier, sköna drömmar om nya och epokgörande källor, men utan kött och utan medeltida substans. De blir extra dimmiga på grund av Rosborns försummelse av grundläggande källkritiska arbetsmetoder och hans avsaknad av kompetens att arbeta med medeltida originaltexter. Boken har för avsikt att presentera nya och revolutionerande bidrag till historievetenskapen, men som vetenskapligt verk är den tyvärr helt utan värde.

Kurt Villads Jensen

Historiska institutionen
Stockholms universitet
SE-106 91 Stockholm
kurt.villads.jensen@historia.su.se

Wojtek Jezierski

Institut for arkeologi, konservering og historie
Universitetet i Oslo
Postboks 1008, Blindern
NO-0315 Oslo

Historiska institutionen
Stockholms universitet
SE-106 91 Stockholm
wojtek.jezierski@historia.su.se

Mattias Legnér, *Värden att värna: Kulturminnesvård som statsintresse i Norden vid tiden för andra världskriget*. Göteborg/Stockholm 2022. 450 s. ISBN 978-91-7061-368-5

Våren 2022, när jag läser *Världen att värna* av Mattias Legnér, bryter en brand ut på Djurgården. Ett gnistregn faller över Nordiska museets tak och under en nervös natt undrar brandkår och museipersonal om fönstren ska spricka och huset antändas. Ett stenkast därifrån vilar det världsberömda skeppet Vasa i sin vagga, ovetande om att museibygnaden av trä förmodligen hade varit omöjlig att rädda om vinden legat på åt det hållet, och inte mot Nordiska museets stenfasad. Kort därefter bryter kriget i Ukraina ut. I nyhetsflödena flimrar snart bilder förbi av ukrainska stadsbor som sveper in statyer i skyddande bubbelplast och av personal vid Kievs arkeologiska museum i febrilt arbete med att packa ihop samlingarna inför hotet om en annalkande offensiv mot staden – en utveckling som få hade kunnat föreställa sig bara några månader tidigare.

Det är ofta svårt att förutse vilka katastrofer som riskerar att drabba kulturarv. I *Värden att värna* får vi läsa om hur Sverige åren före, under och efter andra världskriget förberedde sig på att skydda kulturegendom i händelse av väpnat angrepp, och då särskilt från hotet om luftangrepp. Arbetet trappades upp med krigsutbrottet och eskalerade från våren 1940, efter att grannländerna Danmark och Norge ockuperats och säkerhetsläget drastiskt försämrats. Museisamlingar flyttades till för ändamålet utsprängda bergum, medan arkiv evakuerades till slott på landsbygden och kyrkor försågs med yttre skydd som begravningsvarje arkitektonisk och konstvetenskaplig kvalitet.

Men allt kulturarv kunde av förklarliga inte skyddas, vilket ställde kulturmiljövårdens eviga frågor om värdering och urval på sin spets, och tvingade fram svåra ställningstaganden och prioriteringar. Här företrädde olika grupper och även olika museer delvis skilda perspektiv, men i backspegeln går det ändå att ana en tydlig tendens att särskilt värna antikvitetsliknande föremål av ädelmetall, av hög ålder eller av symbolvärde för den nationella självbilden.

Samtidigt rådde uppenbarligen inte konsensus om vad som egentligen rymdes i begreppet ”svenskt kulturarv”. Dit räknades utan tvekan olika lämningar från förhistorisk tid, medan det fanns delade meningar om huruvida kyrkokonst, som ofta var skapad av utländska mästare och präglad av vad man uttryckte som ”främmande kulturinfluser”, verkligen borde inkluderas.

Hur det utvalda kulturarvet sedan kom att skyddas ges många exempel på i boken. Bland annat får läsaren följa konsthistorikern tillika monumentskyddsexperten Johnny Roosval, som med en verksamhetstakt som förefaller minst sagt anmärkningsvärd stegade runt bland landets medeltida kyrkor och lät blicken svepa över kyrkorumen medan han för sitt inre visualiserade olika katastrofscenarier: altarskåp i brand, glasmålningar spräckta av tryckvågor och splitterskadade kalkstensportaler. Vi får också lära oss att det var samme Roosval som lyckades etablera en ny syn på skulpturgruppen Sankt Görän och draken i Storkyrkan i Stockholm, där den från att ha ansetts tämligen ointressant upphöjdes till en av landets mest skyddsvärda kulturskatter – en kyrkohistorisk klenod och ett propagandastycke hyllande nationell självständighet, heroism och kampvilja – vilket efter många turer ledde till att den under stort hemlighetsmakeri installerades i ett förseglat bergum.

I *Värden att värna* ges också exempel på vad som hände på kulturarvsfronten i grannländerna Danmark, Norge och Finland, som till skillnad från Sverige faktiskt drogs rakt in i kriget. Dessa kapitel tillför boken välkomna perspektiv på konsekvenserna för kulturarvet under okkupation. Direkt förstörelse orsakad av själva krigsoperationerna förekom, men en vanligare effekt var att kulturföremål fick en nyckelroll som redskap för propaganda – att de togs i bruk i kampen för att legitimera maktanspråk och för att befästa och förankra ideologier och politiska program. Under det pågående fortsättningskriget i Finland skedde till exempel en påtaglig uppvärdering av karelska ikoner, vilket medförde att dessa ”räddades” av framryckande finska soldater och evakuerades till Helsingfors där de också ställdes ut. I Danmark och Norge uppstod också invecklade dragkamper mellan okupationsmaktens företrädare och inhemska

museumskring utställningsberättelser och utlån av symboliskt laddade men sköra fornynd. Till detta ges inblickar i det stora engagemang – ibland gränsande till aktivism – dåtidens kulturarvselit i Sverige gav prov på när det gällde grannländernas hotade kulturarv och frihet.

När freden kom var kulturarvet i Norden i stort sett välbehållet, till skillnad från vad som var fallet i många andra europeiska länder. Något luftangrepp hade inte blivit verklighet, i alla fall inte i den omfattning som befarats. Däremot hade kulturföremål vid flertalet tillfällen mobiliserats för att öka försvarsviljan eller tagits i anspråk för att etablera olika ideologiskt färgade bilder av historien. Det var ett scenario som kulturarvssektorns företrädare inte riktigt sett komma, och som på många sätt visat sig svårare att skydda sig mot.

En annan delvis dyrköpt erfarenhet var att de omfattande evakueringsinsatserna av hotat kulturarv i sig kunde innebära nya risker, som till exempel transportskador, klimatförändringar eller borttappade delar. Så drabbades till exempel prinsessan i den tidigare nämnda skulpturgruppen Sankt Görän och draken av mögelangrepp och färgsprickor under sin vistelse i sitt påkostade och nogsamta iordningsställda skyddsrum. Och det dröjde ofta många år innan det evakuerade kulturarvet återfördes till de museer och miljöer det hämtats ifrån. Dels för att det var svårt att avgöra om och när världen verkligen var tillräckligt säker igen, dels för att återförandet var resurskrävande. Med stora samlingar redan utlokaliserade runt om i landet framstod en ny och numera välbekant praxis – att frivilligt placera större delarna av samlingarna i fjärrmagasin långt bort från själva museerna (och de potentiellt utsatta stadscentra där dessa låg) som allt mer rimlig.

Ämnet för *Världen att värna* är på många sätt aktuellt, och borde utan tvekan intressera en bred krets av kulturhistoriskt intresserad allmänhet liksom yrkesverksamma inom kulturarvsområdet (man får här hoppas att bokens lite tråkiga yttre inte avskräcker från läsning – det handlar trots allt om en klots på 450 sidor, samlade mellan ett par snusbruna pärmar som endast pryds av den lite torra titelns tryckbokstäver och där baksidestexten knappt är läsbar mot det

smutsimiterade omslaget). Historien, som delats upp i 15 nästan fristående kapitel, berättas initierat och med en tillgänglig sakprosa. Därtill är undersökningen tryfferad med ett bildmaterial som i sig utgör skäl nog att införskaffa boken: för att få se fyra särskilt utsedda lurblåsare ur det danska nazistpartiet posera med bronsålderslurar, ett bibliotek där total oordning råder (som var fallet i det krigshärjade Viborgs stadsbibliotek 1941) eller för att se en domkyrkas skira ljus falla över trähöljen och sandsäckar istället för på gravmonument med vilande marmorfigurer. Det är ett bildmaterial som är vackert, drabbande och ibland ter sig nästan surrealistiskt. Krig är på många sätt den upp och nervända världen, även när det speglas med en dokumentär blick.

Titeln *Värden att värna* är för övrigt hämtad från en artikel av den i arkeologiska sammanhang välkända riksantikvarien och chefen för historiska museet Sigurd Curman, i vilken han med referens till bland annat stenåldersgravar och runstenar framhåller ”samhörigheten mellan vårt kulturarv och vårt frihetsarv” och argumenterade för en besittningsrätt manifesterad genom just fornlämningar – allt utifrån tanken om att innebyggarna förr och nu utgör ett och samma folk. Det är en argumentation som känns mycket otidsenlig och direkt obehaglig, men inte heller alldeles obekant. Idag talar få om ”en ringa uppblandad befolkningsgrupp”, för att citera Curman. Men sambandet mellan nationalkänslan och kulturarvet ekar fortfarande i debatten, som till exempel i olika mediauttalanden från Riksantikvarieämbetet (apropå kriget i Ukraina) om att kulturarv är något som skapar identitet och samhörighet inom ett land, att det utgör vår historia och ger en förståelse för vilka vi är.

Att framställa kulturarv som en positiv kraft, som förenar och skapar gemenskap, är en central del av dagens svenska kulturarvsdiskurs. Samtidigt ger historien, bland annat så som den återges i *Värden att värna*, flera exempel på att kulturarv också har en annan sida, och lika gärna kan låna sig åt mindre sympatiska syften: till exempel att fungera som ammunition i propagandakrig eller som fundament i politiskt färgade historiekonstruktioner. Vad vi väljer att bevara och att skydda i kulturarvsväg handlar

därför inte bara om kunskapen om det förflutna, utan i någon mån också om forndomen av samhällen och framtid. Det är värt att tänka på nu när arbetet med katastrofberedskap än en gång är på agendan, och länsstyrelser och museer runt om i landet kavlar upp armarna för att lista det mest omistliga i svenskt kulturarv, och planera för vilka hot som ska kunna bemötas. Mot den bakgrunden är *Värden att värna* inte bara en upplysande, välberättad och vacker bok, utan också en viktig bok. Inte bara för att den ger ett historiskt djup och tidigare erfarenheter till länsstyrelsernas och museernas pågående arbete med katastrofberedskap, utan för att den också tangerar frågor av betydligt större slag.

Mirja Arnshav

Stockholms universitet
Institutionen för arkeologi och antikens kultur
SE-106 91 Stockholm
mirja.arnshav@ark.su.se

Peter Topping, *Neolithic Stone Extraction in Britain and Europe: An ethnoarchaeological perspective*. Oxford 2021. Oxbow books Prehistoric Society Research Paper 12. 178 s. 55 fig. 40 tab. ISBN 978-1-78925-705-2.

I sin bok *Neolithic Stone Extraction in Britain and Europe: An ethnoarchaeological perspective* sätter Peter Topping fokus på praktiker som handlar om att utvinna sten ur marken för att använda för verktygstillverkning. Studien omfattar så gott som hela Europa, med speciell uppmärksamhet på dess atlantiska periferi med Storbritannien och Irland. Den övervägande delen av de arkeologiska exemplen fokuserar på flintgruvor och deras sociokulturella sammanhang. Toppings viktigaste forskningsfrågor är när och varför dessa metoder introducerades samt vilka roller gruv- och utvinningsplatser spelade i det neolitiska samhället.

Det är en välskriven och välillustrerad bok som presenterar gediget utförd forskning. I åtta väldisponerade kapitel tar Topping läsaren med på en fantastisk resa genom stenbrytningens teknologiska, sociala, kulturella och kosmologiska komplexiteter.

Första kapitlet "Setting the scene: the Mesolithic prelude and first contact Neolithic" levererar enligt kapitlets rubrik. Här diskuteras utvinningspraktiker i Europa under årtusendena innan introduktionen av boskapsskötsel och jordbruk. Topping visar att praktiken att utvinna sten från mark och berggrunden i syfte att använda den som råmaterial för verktygstillverkning är äldre än neolitikum. Han visar också på komplexitet och variation i denna mesolitiska praktik. Titeln på boken innehåller ju orden "Britain and Europe" och de senaste decenniernas forskning från just Storbritannien har påvisat en intressant variation i mesolitisk gruvdrift och stenuvvinning. Men, huvuddelen av kapitlet ägnas åt Norge och den ingående forskning som Astrid J. Nyland gjort. Hon disputerade 2016 i Oslo på en omfattande och innehållsrik avhandling om förhistorisk stenuvvinning och har sedan dess publicerat flera texter på temat. Topping gör sin bok relevant genom att ta in dessa nya forskningsresultat i sin studie.

Bokens andra kapitel introducerar läsaren i antropologiska studier (Topping använder ordet "ethnography") av gruvdrift och utvinning av sten för redskapstillverkning. Metod och material som studien baseras på presenteras. Totalt har Topping studerat 168 antropologiska fallstudier. I kapitlet sammanställs resultaten av dessa. Han sammanfattar sina slutsatser så här (s. 34–35):

If the aggregated ethnographic data is synthesised from the 168 studies it provides the following trends: 95% ceremonial use of sites; 95% craft specialists; 93% storied/mythologized associations; 92% ritualized extraction; 90% seasonal use; 88% ritualized tool production; 73% production distribution 200+ km, 19% 100–200 km distribution, 8% <100 km distribution; 68% evidence of ownership; 64% male-only extraction teams, 13% mixed age/gender teams, 1% female-only teams; 27% rock art/graffiti/idols; 18% burials.

Detta är siffror som visar hur förenklade arkeologiska tolkningar är som enbart lyfter fram introduktionen av gruvdrift vid neolitikum

början som en konsekvens av ökad efterfrågan på stenyxhuvuden för att skaffa till yxor att använda för att röja mark med för odling. Utifrån Toppings resultat framstår en sådan ekonomisk tolkning som instrumentell och ytterst begränsande för våra möjligheter att förstå gruvdriften. I kapitel tre lyfts ett antal exempel fram utifrån Toppings 168 antropologiska fallstudier. Här omsätts föregående kapitelns sifferredovisning i fördjupning av hur utvinningsverksamheter praktiserats i en mångfald av kontexter. Rikedomen i detaljerna är stor och även om Topping själv ser det som möjligt att tolka detaljer han lyfter fram genom antropologin utifrån arkeologiska lämningar och material, ser jag hur arkeologins frågor och forskningsområden av nödvändighet är andra än antropologins. Kapitel fyra gör det som kapitel tre gör. Men, istället för antropologiska exempel lyfter Topping här fram arkeologiska exempel för att visa på mångfalden i processer, kontexter och sociokulturella sammanhang som stenålderns gruvdrift och stenuvvinning omfattades av. Analyserna fortsätter i kapitel fem där fokus är en etnoarkeologisk studie av neolitiska utvinningsplatser i Storbritannien och på Irland.

I kapitel sex flyttar Topping fokus från utvinningspraktikerna till produkterna som tillverkats av den sten och flinta som utvunnits. Återigen är det ett etnoarkeologiskt perspektiv som utgör fond för tolkningar. Kapitelvis visar tydligt hur de produkter som kommer ur gruvområdenas utvinningspraktiker bär med sig specifika kosmologiska essenser, "embodied ideologies that can shape individuals and society" för att använda Toppings egna ord (s. 112). Han visar tydligt hur introduktionen av praktiker att gräva gruvor är intimt kopplat till hur samhällen i tiden för neolitiseringsprocesserna skapade sig själva. Detta är något som Elisabeth Rudebeck diskuterade i relation till gruvområdet i Södra Sallerup utanför Malmö redan för 25 år sedan, vilket Topping också uppmärksammar. I kapitel sju tar han dessa resonemang vidare genom att visa på likheter i utvinningspraktiker och kontexter över stora geografiska områden i dagens Europa. Han visar också hur dessa praktiker hade djup lokal och regional historia i mesolitiska traditioner, traditioner som genom neolitiseringsprocesser

omvandlades till förnyade och delade praktiker över stora områden.

Sista avslutande åttonde kapitlet är en slags sammanfattning. Här konkluderar Topping att "overall, the ethnoarchaeological evidence presented here demonstrates that Neolithic extraction sites do not fit simplistic economic models often used by archaeologists" (s. 149). I exempelvis Öresundsregionen är detta en väsentlig diskussion. Här finns en mängd olika flinttyper i marken, både som primär- och sekundärtillgång. Utifrån detta konstaterande finns ingen tillgänglighetslogik i att gräva upp till sju meter djupa schakt i kritlager för att komma åt flintknutor. Grävandet behöver förklaras på andra sätt, vilket som nämnts också gjorts av bland annat Rudebeck.

Under de senaste åren har flera forskare visat att praktiken att utvinna flinta ur marken genom att gräva gruvor och dagbrott vid tiden runt 4300 fvt fram till cirka 4000 fvt omfattade stora delar av dagens nordvästra Europa. Det är tydligt att denna praktik introducerades snabbt, på liknande sätt och samtidigt (med arkeologiska mått mätt) på många olika platser. I flera studier har detta kopplats ihop med neolitiseringsprocesser och migrerande jordbrukande grupper som tog med sig denna praktik när de flyttade till områden som exempelvis södra Skandinavien och dagens Storbritannien. Topping ger en sociokulturell, teknologisk och kronologisk fördjupning. Han visar att dessa praktiker har såväl regionala som överregionala historier och traditioner, som verkat fått sin egen dynamik i neolitiseringsens alla lokala och regionala kontexter. På så sätt ligger Toppings forskning i linje med resultat som påvisat lokal och regional dynamik i neolitiseringsprocesser, som exempelvis John Robb och Martin Furholt diskuterat tidigare. Toppings bok är ett välkommet perspektivgivande och kunskapsstungt bidrag i denna pågående diskussion om neolitiseringsens orsaker och konsekvenser.

Några missar finns alltid i böcker som grepar över så mycket som Topping gör. Han tar upp introduktionen av praktiken att gräva flintgruvor i området omkring Södra Sallerup. Här går han vilse i fakta när han påstår att det finns mesolitiska flintgruvor i området. Det stäm-

mer inte. Det finns dateringar till mesolitikum, men inga bevis för utvinning av flinta genom att gräva schakt i marken från denna tid. Vid de omfattande uppdragsarkeologiska utgrävningarna i området under 2014, på en plats som fått namnet Pilbladet, var en av de specifikt riktade frågeställningarna vid undersökningen att spåra eventuell flintutvinning genom att gräva schakt eller gropar under mesolitikum. Inga sådana spår påträffades.

Med det sagt, Topping har gjort ett fint arbete som presenterar gedigen forskning om ett angeläget ämne, framskrivet på ett relevant sätt. Boken är en ”måsteläsning” för alla intresserade av ämnet.

Anders Högberg

Linnéuniversitetet

Institutionen för kulturvetenskaper, Arkeologi

SE-391 82 Kalmar

anders.hogberg@lnu.se

Dirk H. Steinforth, *Thorvald's Cross: The Viking-Age Cross-Slab 'Kirk Andreas MM 128' and its Iconography*. Oxford 2021. 77 s. ISBN 978-1-78969-855-8

Skriften utgör en utförlig ikonografisk studie av en av de mest kända runristade korshällarna från Isle of Man, nämligen Kirk Andreas MM 128. Av hällen återstår idag endast ett litet fragment som mäter 36 x 19 cm. Troligen har den fungerat som gravmarkör och på fragmentets smalsida återfinns början av en runinskrift som anger att *Þorvaldr reisti kross þe[nna]*. På de båda bredsidorerna ses delar av reliefhuggna kors dekorerade med flätade ringkedjor i Borrestil. Baserat på det stilistiska utförandet föreslås en datering av hällen till 900-talets andra tredjedel. Bredvid korsfoten på fragmentets bredsidor finns reliefhuggna, figurativa scener, och det är dessa två fantasieggande motiv som utgör bokens kärna. Kortfattat kan sägas att motivet på ena sidan (sida 1) utgörs av en människa/man som håller i ett spjut och har en stor fågel sittande på sin högra axel. Mannens ena fot, och möjligen ena hand, befinner sig i käftarna på ett fyrfota djur. Bredvid mannens vänstra sida ses en orm

som ligger i en knut om sin egen kropp. Stenens andra sida (sida 2) visar en människa/man med ett bälte som håller ett kors i ena handen och ett rektangulärt föremål i den andra. Nedanför korset ses en fisk, medan en bunden orm av samma typ som på sida 1 är placerad ovanför respektive nedanför mannen.

Ikonografin på hällen från Kirk Andreas har enligt Steinforth framför allt tolkats i spänningsfältet mellan fornnordisk och kristen religion. I detta sammanhang ses motivet på sida 1 som en skildring av Oden med en av sina korpar och spjutet Gungner när han under Ragnarök slukas av Fenrisulven. Sida 2 har däremot tolkats i ett kristet sammanhang, som en framställning av Jesus, alternativt ett helgon, en apostel, biskop, eller en missionär. Steinforth vänder sig mot en antagonistisk läsning av ikonografin, där scenerna tillsammans anses ge uttryck för en konfrontation där den gamla religionen går under och kristendomen segrar. I stället utforskar han andra möjligheter att förstå motivvalen och argumenterar för att bilderna förmedlar ett alltigenom kristet budskap.

I inledningen definierar författaren syftet med skriften, vilket är att i detalj beskriva motiven på fragmentet, samt att diskutera olika tolkningar av ikonografin och bildernas religiösa, kulturella och kronologiska kontext. Av sammanfattning och slutsatser framgår vidare att avsikten inte är att presentera en otvetydig tolkning av hällens bildspråk, utan att sammanfatta tidigare forskning, för att slutligen presentera en egen hypotes. Steinforth lyckas med sina ansatser så till vida att han ger en grundlig redogörelse för såväl de ornamentala som de figurativa framställningarna, samt presenterar en rad mer eller mindre sannolika tolkningar av ikonografin. Scenen på sida 2 diskuteras i relation till olika kristna motiv – Gud som fiskar efter Leviatan, Kristus som fiskar efter människornas själar, alternativt ett triumfmotiv där Kristus trampar på vilddjuren – men författaren överväger också huruvida det skulle kunna röra sig om en återgivning av Tor som fiskar efter Midgårdsormen. Scenen på sida 1 skulle exempelvis förutom Oden även kunna föreställa hans son Vidar som hämnas faderns död och besegrar Fenrisulven, eller kunna gå tillbaka på

ett kristet triumfmotiv liknande det på sida 2. Beskrivningen av korshällen och de figurativa scenerna, liksom det ikonografiska jämförelse-material som Steinförth använder sig av, är rikt illustrerad, vilket tydliggör hans resonemang. Tyvärr är bildkvaliteten genomgående dålig, och många figurer är gryniga och oskarpa, vilket borde ha uppmärksammats innan boken gick i tryck.

Som redogörelse för tidigare forskning fungerar boken sämre och texten hade vunnit på att vara mer strukturerad så det tydligare framgick när och av vem tolkningarna först lanserats, samt vilka idéer som är författarens egna. Emellanåt är det otydligt var tolkningsförslagen har sitt ursprung. Så är exempelvis fallet med läsningen av sida 1 som en möjlig framställning av Kristus som besegrar helveteshunden, alternativt Simson eller David som dödar ett lejon. Utifrån de givna referenserna tycks dessa tolkningar av Kirk Andreas-hällen inte härröra från andra forskare, utan vara författarens egna förslag, vilka han emellertid avfärdar. Även i fråga om att teckna ett historiskt sammanhang finns mer att önska. Steinförth diskuterar visserligen de olika ikonografiska motivens religiösa och kulturella bakgrund med hänvisningar till litterära källor och avbildningar i såväl manuskript som monument i sten, med exempel från vitt skilda delar av Europa. Men den lokala kontexten för korshällen från Kirk Andreas skulle kunna ha behandlats mer utförligt. Isle of Mans historia och den skandinaviska bosättningen på ön avhandlas på drygt en sida, medan lite mer utrymme ges till att diskutera den rika samlingen av stenkors och korshällar på ön, drygt sex sidor, vilka dock till stor del utgörs av illustrationer. Det finns visserligen lättillgänglig och syntetiserade litteratur om såväl de vikingatida lämningarna på Isle of Man som stenmonumenten på ön, inte minst David M. Wilsons *The Vikings on the Isle of Man* (2008) och *Manx Crosses: A Handbook of Stone Sculpture 500–1040 in the Isle of Man* (2018). Men boken som helhet hade tjänat på att ge en fylligare bakgrund till lokalsamhället och människorna som producerat monumentet och betraktat och tolkat dess bilder. Med tanke på att Steinförth själv har publicerat ett antal skrifter om det vikingatida Isle of Man och således är

insatt i ämnet hade han mycket väl kunnat bidra med en sådan diskussion.

En mer generell invändning mot boken gäller uppdelningen av hedniskt och kristet och att diskussionen ofta fastnar i denna dikotomi, vilket blir lite märkligt när Steinförth egentligen förespråkar en synkretistisk läsning av ikonografien. Han betonar att uppdelningen i själva verket är artificiell, men nödvändig för att identifiera motiv och diskutera deras innebörd. Men tänkandet i motsatspar genomsvyr ändå texten och Steinförth återkommer flera gånger till att det är märkvärdigt att ett hedniskt motiv – såsom Ragnarök och Odens död – skulle förekomma på en kristen gravsten, även om det rör sig om ett vikingamonument. När han presenterar kristna tolkningsalternativ ses de däremot som ”mer passande” för sammanhanget. En blandning av motivvärldar är i själva verket ett återkommande drag under kristnandeprocessen, vilket inte minst tydliggörs genom den senvikingatida runstenstraditionen och stenmonument från de skandinaviska bosättningsområdena i norra England. Dessutom är det påfallande att denna dubbelhet finns på monument som Steinförth använder som jämförelsematerial, till exempel Gosforh-korset från Cumbria med motiv ur fornnordisk mytologi och Ledbergsstenen (Ög 181) från Östergötland som förutom de figurativa framställningarna, vilka tolkas som scener ur Ragnarök, även har en korsristad sida. Detta visar också på behovet av att förstå korshällen från Kirk Andreas som ett monument i en vidare tradition, där tolkningen inte stannar vid en ikonografisk läsning av de enskilda motiven.

Steinförth är något glidande i sin argumentation rörande vilken eller vilka tolkningar av ikonografien han förordar, men landar i en läsning där sida 1 återger Vidars seger vid Ragnarök, och därmed fröet till en ny världsordning, medan sida 2 visar Kristi triumf, i form av att han trampar på vilddjuren/ondskan. I kombination förmedlar motiven enligt honom ett gemensamt kristet, trösterikt budskap om segern över döden och löftet om uppståndelse. Boken bidrar inte med några helt nya tolkningar av motiven på hällen från Kirk Andreas, vilket inte heller är författarens syfte, men väl en uppslagsrik

diskussion om dess innebörder. Mest intressant blir det när Steinförth öppnar för multipla betydelse med flera klangbottnar i en och samma scen – budskap som kunde läsas av en publik med kunskap om olika världsåskådningar. Trots mina synpunkter på brister i bildkvalitet, den emellanåt stelbenta diskussionen om hedniskt och kristet, samt behovet av att tydligare teckna en historisk kontext vill jag därför ändå rekommendera boken till läsare intresserade av den vikingatida bildvärlden i allmänhet och framställningarna på stenmonumenten från Isle of Man i synnerhet.

Cecilia Ljung

Institutionen för arkeologi och antikens kultur
Stockholms universitet
SE-106 91 Stockholm
cecilia.ljung@ark.su.se

Utgiven av

Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien i samarbete med Historiska museet.

Fornvännen finns på webben i sin helhet från första årgången och publiceras löpande där med ett halvårs fördröjning med licens CC-BY: vitterhetsakademien.se

Ansvarig utgivare och huvudredaktör

Mats Roslund

Vitterhetsakademien

Box 5622, 114 86 Stockholm

mats.roslund@ark.lu.se

Redaktionssekreterare och mottagare av manuskript

Peter Carelli

Vitterhetsakademien

Box 5622, 114 86 Stockholm

fornvannen@vitterhetsakademien.se

Redaktörer

Herman Bengtsson, herman.bengtsson@upplandsmuseet.se

Elin Fornander, elin.fornander@shm.se

Åsa M Larsson, asa.larsson@raa.se

Produktion och distribution

eddy.se ab

Prenumeration

eddy.se ab

order@bokorder.se

0498-25 39 00

Helårsprenumeration i Sverige (4 häften) 300 kronor, lösnummer 90 kronor

Helårsprenumeration utlandet 350 kronor

Journal of Swedish Antiquarian Research

published by The Royal Academy of Letters, History and Antiquities

Subscription price outside Sweden (four issues) SEK 350:–

FORNVÄNNEN började utges av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien år 1906 och ersatte då *Akademiens Månadsblad* samt *Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift*, som båda tillkommit under 1870-talets första år. Förutom i Sverige finns *Fornvännen* på drygt 350 bibliotek och vetenskapliga institutioner i mer än 40 länder.

Tidskriften är referentgranskad.

FORNVÄNNEN («The Antiquarian») has been published by the Royal Academy of Letters, History and Antiquities since 1906, when it replaced two older journals which had started in the early years of the 1870s. Outside Sweden *Fornvännen* is held by more than 350 libraries and scientific institutions in over 40 countries.

The journal is peer-reviewed.

ISSN 0015-7813

Printed in Sweden by Norra Skåne Offset, Klippan 2022